

Sharq va G'arb adabiyotida taqdir va erkin iroda muammosi: "Shohnoma" va "Shoh Edip" misolida

Sayyora Sobitxon-qizi Qozaqova
Zulfiya Muxtorjon-qizi Aribbayeva
NamDPI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq va G'arb adabiyotida taqdir (determinatsiya) va erkin iroda muammosi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida "Shohnoma" hamda "Shoh Edip" asarlari tanlangan bo'lib, tahlil natijasida Sharq adabiyotida taqdirning ilohiy va uyg'un tizim sifatida talqin etilishi, G'arb adabiyotida esa insonning erkin tanlovi va fojaviy qarama-qarshiliklar markazga qo'yilishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: taqdir, erkin iroda, determinizm, fojaviylik, qiyosiy adabiyotshunoslik, Sharq adabiyoti, G'arb adabiyoti

On the example of "Shakhnama" and "Oedipus the Rex"

Sayyora Sobitxon-kizi Qazaqova
Zulfiya Mukhtorjon-kizi Aribbayeva
NamDPI

Abstract: This article provides a comparative analysis of the problem of fate (determinism) and free will in Eastern and Western literature. The works Shohnoma and Oedipus Rex are selected as the object of the study. The analysis reveals that in Eastern literature fate is interpreted as a divine and harmonious system, whereas in Western literature the focus is placed on human free choice and tragic contradictions.

Keywords: fate, free will, determinism, tragedy, comparative literature, Eastern literature, Western literature

"Shohnoma" Sharq adabiyotining eng yirik epik asarlaridan biri bo'lib, u fors-tojik adabiy merosining bebaho durdonasi hisoblanadi. Ushbu asar muallifi buyuk shoir Abulqosim Firdavsiy bo'lib, u X-XI asrlarda yashab ijod qilgan va "Shohnoma"ni yaratish uchun qariyb o'ttiz yil umrini bag'ishlagan. Asar X asr oxiri va XI asr boshlarida yozilgan bo'lib, unda qadimgi Eronning afsonaviy, qahramonlik va tarixiy davrlari badiiy tarzda yoritiladi. Hajman nihoyatda ulkan bo'lgan ushbu doston ellik mingdan ortiq baytdan iborat bo'lib, jahon adabiyotidagi eng yirik she'riy asarlardan biri sanaladi.

“Shohnoma” mazmunan insoniyatning dastlabki davrlaridan boshlab shohlar hukmronligi, qahramonlar jasorati va tarixiy voqealar rivojini o‘z ichiga oladi. Asarda Rustam, Suhrob, Siyovush kabi qahramonlar obrazi orqali jasorat, sadoqat, vatanparvarlik va adolat g‘oyalari ulug‘lanadi. Ayniqsa, ota va o‘g‘il o‘rtasidagi fojeaviy to‘qnashuv tasvirlangan voqealar inson taqdiri va uning murakkabligini chuqur ochib beradi. Doston voqealari orqali yaxshilik va yomonlik, adolat va zulm o‘rtasidagi kurash markaziy o‘ringa chiqadi, bu esa asarning falsafiy va tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi.

Mazkur asar nafaqat badiiy jihatdan, balki tarixiy va madaniy manba sifatida ham alohida qadrlanadi. U xalqning milliy o‘zligini, qadriyatlarini va tarixiy xotirasini saqlab qolishda muhim rol o‘ynagan. “Shohnoma”ning ta’siri keyingi Sharq adabiyoti rivojiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan bo‘lib, u bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, insoniyatning ma’naviy merosi sifatida qadrlanib kelinmoqda.

Taqdir va erkin iroda muammosi falsafa tarixida markaziy o‘rin tutadi. Bu masala inson harakatlarining oldindan belgilanganligi va uning mustaqil tanlov qilish imkoniyati o‘rtasidagi murakkab munosabatni ifodalaydi. Sharq va G‘arb adabiy tafakkurida mazkur muammo turlicha yondashuvlar orqali aks ettirilgan. Xususan, “Shohnoma” hamda “Shoh Edip” asarlarida bu masala badiiy-falsafiy jihatdan chuqur talqin etiladi.

“Shohnoma”da inson taqdiri ilohiy qonuniyatlar bilan chambarchas bog‘liq holda tasvirlanadi. Asarda ko‘plab voqealar oldindan belgilangan taqdirning amalga oshishi sifatida talqin qilinadi.

Masalan, Rustam va Suhrob voqealari insonning o‘z harakatlarini to‘liq anglay olmasligi va taqdirning ustuvorligini ko‘rsatadi. Bu yerda quyidagi mazmuniy xulosa chiqarish mumkin: inson ko‘pincha o‘z tanlovlarini amalga oshiradi, ammo natija ilohiy tartib doirasida yuz beradi.

Tadqiqotchilar bu holatni “yumshoq determinizm” (soft determinism) sifatida izohlaydilar. Ya’ni, inson erkinligi mavjud, biroq u mutlaq emas.

“Shoh Edip” - qadimgi yunon adabiyotining eng mashhur tragediyalaridan biri bo‘lib, u inson taqdiri va erkin iroda muammosini chuqur badiiy-falsafiy talqin etgan asar hisoblanadi. Ushbu tragediya muallifi buyuk dramaturg Sofokl bo‘lib, u miloddan avvalgi V asrda yashab ijod qilgan va yunon tragediyasining eng yuksak namoyandalaridan biri sifatida tanilgan. Asar qadimgi Yunoniston teatr an’analari asosida yaratilgan bo‘lib, unda inson va taqdir o‘rtasidagi murakkab ziddiyat markaziy o‘rinni egallaydi.

Tragediya syujeti podshoh Edip hayoti atrofida rivojlanadi. Asar boshida mamlakatni qamrab olgan ofat sabablarini aniqlashga intilgan Edip asta-sekin o‘zining haqiqiy kelib chiqishi va dahshatli haqiqatni bilib boradi. Ilgari bashorat

qilinganidek, u o'z otasini o'ldirib, onasiga uylanganini anglab yetadi. Shu tariqa, qahramon haqiqatni izlash jarayonida o'z fojeasiga o'zi yaqinlashadi. Bu holat insonning taqdiridan qochib qutula olmasligini, har qanday urinish oxir-oqibat muqarrar natijaga olib kelishini ko'rsatadi.

Asarda insonning erkin tanlovi ham muhim o'rin tutadi, chunki Edip o'z qarorlari va harakatlari orqali voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq uning har bir qadamida taqdirning yashirin kuchi sezilib turadi. Shu bois tragediya nafaqat taqdirning ustuvorligini, balki insonning o'z qilmishlari uchun javobgarligini ham yoritadi. Asarning yakunida Edip o'z aybini anglab, o'zini jazolaydi, bu esa axloqiy poklanish va ichki kechinmalarni ifodalaydi.

"Shoh Edip" asari G'arb adabiyotida tragediya janrining mukammal namunasi sifatida e'tirof etiladi. Unda insoniy fojea, bilishga intilish, haqiqatning og'irligi va taqdirning muqarrarligi kabi g'oyalar chuqur ifodalangan. Mazkur asar keyingi Yevropa adabiyoti va falsafasiga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bugungi kunda ham inson hayoti va tanlovlari mohiyatini anglashda muhim manba sifatida qadrlanadi.

"Shoh Edip" tragediyasida taqdir va erkin iroda o'rtasidagi ziddiyat eng keskin shaklda namoyon bo'ladi.

Asarda Edip o'z taqdiridan qochishga urinadi. Delfi orakulining bashorati, ya'ni otasini o'ldirib, onasiga uylanishi uning butun hayotini belgilab beradi.

Muhim jihat shundaki, qahramon bu taqdirni inkor etishga harakat qiladi. Ammo aynan uning faol qarorlari fojiaiy yakunni yuzaga keltiradi. Bu G'arb tragediyasiga xos bo'lgan paradoksni ifodalaydi: "Inson o'z taqdiridan qochishga harakat qilgan sari, unga yaqinlashadi."

Bu fikr Sofokl tragediyalarining asosiy g'oyaviy tamoyillaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Har ikki asarga qiyosiy yondashuv shuni ko'rsatadiki:

"Shohnoma"da taqdir ilohiy uyg'unlikning ifodasi ustuvorlik qiladi, "Shoh Edip"da esa u fojiaiy konflikt manbai hisoblanadi.

Bundan tashqari Sharq adabiyotida inson ko'proq kosmik tartibning bir qismi sifatida tasvirlanadi, G'arb adabiyotida esa u mustaqil subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, Sharq tafakkurida taqdirni anglash va qabul qilish muhim bo'lsa, G'arbda uni anglash jarayoni fojiaiy o'zgarishlarga olib keladi.

"Shohnoma" va "Shoh Edip" asarlari misolida ko'rish mumkinki, taqdir va erkin iroda muammosi universal xarakterga ega bo'lsa-da, uning badiiy talqini madaniy kontekstga bog'liq.

Sharq adabiyotida uyg'unlik va ilohiy tartib ustuvor bo'lsa, G'arb adabiyotida ziddiyat va fojiaiylik markaziy o'rinni egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Firdavsiy. Shohnoma. – Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2012
2. Sofokl. Oedipus Rex. Translated by Robert Fagles. – New York: Penguin Classics, 1984.
3. Aristotle. Poetics. Translated by Malcolm Heath. – London: Penguin Books, 1996.
4. Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Aesthetics: Lectures on Fine Art. Vol. 1. – Oxford: Oxford University Press, 1975.
5. Platon. The Republic. Translated by G.M.A. Grube. – Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1992.
6. Erich Auerbach. Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature. – Princeton: Princeton University Press, 2003.
7. Northrop Frye. Anatomy of Criticism: Four Essays. – Princeton: Princeton University Press, 1957.
8. Mikhail Bakhtin. The Dialogic Imagination: Four Essays. – Austin: University of Texas Press, 1981.
9. Seyyed Hossein Nasr. Islamic Philosophy from Its Origin to the Present. – Albany: SUNY Press, 2006.
10. Qozaqova, S. (2025, July). “BOBURNOMA” STRUKTURASIDA MAQOLLARNING O‘RNI. In Conferences (Vol. 1, No. 1).
11. Qozaqova, S. (2023). HIKOYA TUZISHGA O‘RGATISH MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING BOG‘LANISHLI NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM VOSITASI SIFATIDA. Philological issues are in the eyes of young researchers, 1(1).
12. Qizi, Q. S. S. (2024). MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARNING BOG ‘LANISHLI NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI. Eurasian Journal of Academic Research, 4(7S), 498-501.
13. Kamolova, AOQ (2026). O'qituvchining shaxsiyati va uning pedagogik faoliyat samaradorligiga ta'siri. Fan, texnologiya va ta'lim akademik jurnali , 2 (4), 67-69.
14. Nuritdinova, G. I. Q., & Kamalova, A. (2026). O‘SMIR YOSHDAGI BOLALARNING IJTIMOYIY KOMPOTENTLIGI. Mahalliy va xalqaro konferensiyalar platformasi, (2), 27-29.
15. Kamolova, A. O. Q., & Murodullayev, A. (2026). Lider va tashkilotchi yoshlarni ijtimoiy-pedagogik qo ‘llabquvvatlash. Science and Education, 7(2), 220-223.

16. Ismatullayeva, S. T. Q., & Kamolova, A. O. (2026). Pedagoglarni kasbiy rivojlanishlarida nazariy va amaliyotning ahamiyati. *Science and Education*, 7(2), 540-542.